

Елена НИКОЛОВА

(Смолян)

СПЕЦИФИКА НА КНИЖОВНАТА ФОРМАЦИЯ НА СМОЛЯНСКИЯ ГРАДСКИ ГОВОР

След появилото се преди десет години социолингвистично проучване на град Велико Търново (Байчев–Виденев 1988) съвременният градски езиков бит се превърна в основен обект на изследване в българската социолингвистика. Започналото проучване на езиковата ситуация в редица български градове ще даде възможност за разглеждането им в сравнителен план, за да може да се открие специфичното за говорната норма на даден конкретен град и типичното за общобългарската градска битово-разговорна реч.

Съвременната езикова ситуация в гр. Смолян представлява интересен научен обект на изследване със сложното взаимодействие между трите езикови формации – книжовна (**а**-формация), интердиалектна (**в**-формация) и диалектна (**с**-формация).

Централна формация с най-висок социален престиж е смолянската градска книжовна норма, твърде широк е поясът на интердиалектната формация, а реализациите на **с**-формацията са периферни и са присъщи на най-възрастното местно население.

Като цяло смолянският градски говор се отличава с по-богата вариативност и по-голяма дистантност от стандартната книжовна реч в сравнение например с великотърновския градски говор. Редица диалектни особености, които се срещат спорадично в идиолектите на носителите на **а**-формацията, се употребяват паралелно с алтернативните им книжовни варианти от интердиалектните носители, а за **с**-нормата е характерна последователната им употреба.

Смолянската книжовна битово-разговорна формация не е единна по отношение на степента, в която са застъпени някои социолингвистични променливи. Това дава основание да се обособят по-

не две реализации на смолянската а-формация – а₁ и а₂-норма, изграждащи нейната синкретична цялост. Нормативният тип а₁ е присъщ предимно на филологическата интелигенция, т. е. на сравнително малък кръг от хора с филологическо образование, докато нормативната степен а₂ е по-представителна в количествено отношение, тъй като нейни носители са хора от почти всички градски съсловия.

Езиковите особености, характеризиращи нормативен тип а₁ като отклонения от утвърдения книжовен стандарт, са застъпени във всички по-низши формации, така че могат да се смятат за основни маркери на смолянския градски говор. Те са значително повече в сравнение с великотърновския градски говор – и количествено, и фреквентно. Една част от тях са последица от конкретната градска езикова ситуация, други са продиктувани от комуникативните условия, т. е. могат да се разграничат в зависимост от опозициите 'книжовно–некнижовно' и 'разговорно–неразговорно'. Това разграничение има условен характер, тъй като от синхронно гледище и двата типа особености по функция са разговорни, така че разликата не е функционална, а е по отношение на произхода на тези особености.

Некнижовните фонетични особености като последица от конкретната градска езикова ситуация, които характеризират смолянския нормативен тип а₁, са следните:

1) Редуктивната схема на гласната [е] включва няколко варианта: слаборедуциран [е], силноредуциран [е], редуциран по посока на ъ [е] – т. нар. Милетичово е¹, и пълна редукция към [и]. Докато във великотърновската норма тип а₁ редукцията на гласната [е] към алофоните на гласна [и] в слаби фонетични и функционални позиции е една от най-важните произносителни особености (Байчев–Виденов 1988:199), в смолянската а₁-норма последователна пълна редукция на [е] > [и] се наблюдава само в някои служебни думи проклитики: в съюза **че**, в отрицателната частица **не**, в предлозите **пред**, **през**, **без** и др., а също и в префикси, съдържащи гласната [е], както и при основната гласна в глаголи от I спр., 1 л. мн. ч. и 2 л. ед. и мн. ч., сег. и бъд. време (*знáиши, идим, заёмите*). В последния случай действа и аналогията с глаголите от II спрежение – с основна гласна **и**. Редукцията на [е] в посочените случаи е характерна само за говора на смолянските българи християни, тя почти не се среща в речта на

българите мохамедани, така че по отношение на тази социолингвистична променлива релевантен се оказва признакът 'вероизповедание'.

Фонетичната промяна [e] > [ɛ] след меки съгласни, предимно алвеодентални и шушкови, е характерна особеност на смолянския градски говор, установена при лингвистичните анализи на представителните идиолекти. Количествените данни показват, че тази фонетична особеност се среща в над 50 % от потенциалните случаи, включително в речта на филологическата интелигенция, следователно е съставна част от нормата на смолянската а₁-формация (такава особеност липсва в нормативната система на великотърновската а₁-формация).

2) Характерният слаботъмен звук [ɛ] в смолянския градски говор е резултат и от друга фонетична промяна – [a] > [ɛ] или [ɤ] > [ɛ] извън ударение след мека съгласна (*Ѹж'ес, Ѹек'а̀та, сл'дж'е, м'ойе*). Средните стойности според количествения анализ са над 75 %.

Наличието на [ɛ] на мястото на [e], [a] или [ɤ] след мека съгласна извън ударение не е отбелязано като особеност на смолянския говор нито в "Българска диалектология" на Ст. Стойков (1993:129 и сл.), нито в БДА (1975, т. III).

3) Палаталността на съгласните пред предната гласна [e] и нейните алофони, както пред [ɛ] като резултат от промяната на [a] или [ɤ], съпътства посочените две фонетични особености и се реализира безизключително в речта на всички смолянчани. Мекостта на съгласните в смолянския градски говор не е позиционно ограничена за разлика от книжовната фонетична норма – меки съгласни се срещат пред всички гласни и техните алофони. По тази особеност смолянското произношение спада към източнобългарския вариант – то е артикулационно заложено и унаследено. Но докато във великотърновския говор шушковите съгласни са твърди, в смолянския могат да бъдат и меки (*д'а̀ж'е, об'а̀ч'е, х'о̀деш'е, к'а̀ж'ет, ч'ѐкай*). По-голямата палаталност на съгласните в речта на смолянчани (особено на българомохамеданите) се дължи на факта, че тя се простира върху всички съгласни и във всички позиции. Мекост на съгласна пред друга съгласна или в краесловие (*Ѹ̀ебал'ки, с'ол'*) се схваща като контрастна диалектна особеност от всички градски съсловия – тя не принадлежи на а-нормата. В идиолектите на интердиалектните и

диалектните носители се среща и друга характерна особеност – затвърдяване на съгласните **р, т и ц** пред [а] в някои думи (стòра, та̀, ца̀л).

4) За всички смолянски формации, включително за **а₁**, е характерен отмет на ударението към началната сричка в повелителните глаголни форми и в префиксални глаголи от свършен вид (I и II спр.) в сегашно и бъдеще време, 1 л. ед. ч. (*дòнеси, свàри; òтслабна, шà дòнеса*). Отметнатото ударение е разпространена особеност в българската разговорна реч, а отмет на ударението към представката в глаголи от свършен вид се среща в някои югозападни и югоизточни говори (ГСБКЕ 1982:191), между които и смолянския градски говор.

5) В речта на типичните носители на нормативен тип **а₁** се открива спорадична употреба на някои форми, характерни за нормите на формациите с по-нисък статус. За всички представители на **а₁**-нормата е характерна спорадична употреба на **ê** на мястото на **к** или на етимологично **а** след мека съгласна (според количествените данни до 17 %). В речта на някои от носителите на **а₁**-формацията се срещат единични случаи да ударено **ô** като застъпник на старобългарските носовки и ерове, фонетична промяна [е] > [а] в начална сричка извън ударение (*едîн / адîн*), фонетичен облик *йê* и *йês* на личното местоимение **аз**. Спорадичният характер на тези езикови особености е в тясна връзка със силната им социолингвистична и психолингвистична стойност.

От особеностите, които имат по-широко разпространение в българската разговорна реч, следва да се отбележат:

1) Фонетичен облик на кратките местоименни форми **ме, те, се** – *ма, та, са; ни, ви* – *на, ва*. Тази източнобългарска особеност, характерна за великотърновския говор, е компонент и на смолянската градска норма.

2) Облик на футурната частица **ще** – *ша, ш'е, ш*. В речта на информаторите, носители на **а₁**-формацията, преобладава фонетичният облик *ша*, по-рядко се среща вариант *ш'е* вследствие от мекостта на съгласната **ш** – условие за промяната на [а] в [е]. Синкопираната форма **ш** се наблюдава предимно пред кратки винителни или дателни местоименни форми *ш та намèри; ш ти кàжa*).

3) Фонетични синкопи. Ускореният лингвопоток и максималната неофициалност на общуването водят до изпускане на гласни, съгласни и цели звукосъчетания предимно във високофреквентни думи като **сега** (с'а), **трябва** (тр'аа) или (тр'ава), **какво** (квд), **защо** (штòту) и др. Фонетичните синкопи като общобългарска разговорна особеност се срещат последователно в идиолектите на всички информатори, в това число и на носителите на а₁-формацията.

Най-съществените граматически особености като отклонение от кодифицираната книжовна норма под влияние на родопския диалект са някои транспозитивни употреби – на частицата **да** под ударение вместо повелителната форма **нека** и сложния съюз **дори и да** (тò да завалì та да вà и навалì), на синкопираната форма **гà** вместо относителното местоименно наречие **когато** и на синкопираните форми **де / дету** вместо относителните местоимения **който, която, което, които**, както и някои характерни словоредни особености – размяна на местата на отрицателната частица и на спомагателния глагол в сложни глаголни форми с “елово” причастие (*и́йе съм нè усèтила*) и размяната на местата на спомагателния глагол **съм** и възвратната местоименна частица **се** в сложни глаголни форми (*и́теше вика да са си убъркала*).

Съставна част на смолянския градски говор са и следните граматически особености, които имат по-широко разпространение в българската разговорна практика: глаголни окончания -ах, -аха вместо -ох, -оха за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., мин. св. време на глаголите от I спрежение, I разред; употреба на показателното местоимение **такова** със заместваща функция; въвеждане на предикативни изказвания с частицата **то** или със съюза **че** (*чи*); синтактични синкопи – изпускане на съюзите **че, пък, да**, на предлога **на**, на въпросителната частица **ли** при съвместна употреба с **к**-въпрос, на предикативната връзка в именното или адвербиалното сказуемо, на предикатива или на определяемата дума, като липсващите части на предикативното изказване се подразбират от контекста.

Нормативният тип а₂, чиито структурни особености в по-голямата си част съвпадат със структурните особености на а₁-нормата, се различава от нея главно по по-високия процент на вариантите с ê на мястото на ъ и а след мека или шушкава съгласна, а в някои случаи и вместо е. Тази социолингвистична променлива се използва

като селектор за разграничаването на двете разновидности на а-формацията въз основа на количествените данни (за а₂-нормата фреквентността ѝ се движи в диапазона 40–70 %). Вzeti са под внимание и резултатите от атитюдните наблюдения – от проведените интервюта с информаторите става ясно, че носителите на нормативен тип а₂ не смятат тези форми за контрастни, докато носителите на а₁-нормата схващат тяхната стратифицираща функция. Наблюдават се и някои второстепенни особености, спорадични у носителите на а₂-нормата, които липсват изцяло в структурната характеристика на нормативен тип а₁: облик *хи*, *хми* на кратките притежателни и дателни местоименни форми *и*, *им*; наличие на елементи от тристепенната система при показателните местоимения и на тройния определителен член (обозначаващи близост или отдалеченост); единична употреба на окончание *-е* вместо *-и* за мн. ч. при съществителни от м. р. и на глаголно окончание *-ам* за 1 л. ед. ч., сег. време и на глаголи от II спрежение; единични случаи на краесловна мекост и мекост на съгласна пред друга съгласна; облик *н'ема* или *н'ѐма* на отрицателната глаголна форма и *б'ѐш'е*, *б'ѐха* (без ударение, като проклитика) на спомагателния глагол “сѐм” в мин. време; отмет на ударението към началната сричка в съществителни имена. Характерна е и по-висока фреквентност на регионализми и ориентализми, лексикалното равнище като цяло е по-богато и разнообразно. Интересно явление представляват своеобразните фразеологични съчетания, при които втората дума повтаря първата с фонетична промяна на първия звук (*фѐрни мѐрни*, *ч'ѐркув'е* *м'ѐркув'е*) – този характерен маркер на разговорността внася по-голяма експресивност, спонтанност и непринуденост в общуването.

От наблюденията върху речта на записаните информатори се налага изводът, че в идиолектите на носителите на а-нормата *ѐ* се среща само под ударение², а извън ударение – като редуцирано *е* по посока на *ѐ* (*е*). Това е най-съществената особеност изобщо на смолянския градски говор. Всички останали посочени особености на книжовната формация също могат да се смятат за структурни особености на смолянския градски говор, тъй като са характерни и за по-нисшите формации.

БЕЛЕЖКИ

¹ По името на видния български езиковед Л. Милетич, който го определя като "палатален слабо тъмен звук е" (Милетич 1984:45).

² В "Българска диалектология" Ст. Стойков посочва ъ вместо стб. ъ и го като съществена особеност на смолянския говор "без оглед на ударение и характер на следващата сричка" (Стойков 1993:130).

ЛИТЕРАТУРА

БДА: **Български** диалектен атлас, т. III, С., 1975.

Байчев-Виденов 1988: **Байчев, Б., М. Виденов.** Социолингвистическо проучване на град Велико Търново. С., 1988.

ГСБКЕ 1982: **Граматика** на съвременния български книжовен език, БАН, т. I, Фонетика. С., 1982.

Милетич 1984: **Милетич, Л.** Обща характеристика на източните български говори. // Помагало по българска диалектология. С., 1984.

Стойков 1993: **Стойков, Ст.** Българска диалектология. С., 1993.